

M.B. COLLEGE OF COMMERCE & SHRI G.M.N. LALJI ARTS
COLLEGE, DEHGAM

अर्थशास्त्र विभाग

विषयovअर्थशास्त्र

पेपरov302

पेपर नामovआंतरराष्ट्रीय अर्थशास्त्र અને જાહેર અર્થવિધાન

પ્રસ્તુત કર્તા
ડૉP જીતેન્દ્ર કે ગજેરા

M.A., M.Phil, Ph.d.

TYBA Sem-5: અર્થશાસ્ત્ર

પેપર નંબર:- ૩૦૨

આંતરરાષ્ટ્રીય અર્થશાસ્ત્ર અને જાહેર અર્થવિધાન-૧

અભ્યાસક્રમ.

યુનિટ:-૧:-આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર ના સિદ્ધાંતો:-

આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર નું મહત્વ, તુલનાત્મક ખર્ચ તફાવત નો સિદ્ધાંત, સાધન ઉપલબ્ધિ નો સિદ્ધાંત.

યુનિટ:-૨:-વેપારની શરતો:-

વેપાર ની શરતો ના ખ્યાલો, વેપારના લાભો અને તેની વહેંચણી, જે.એસ.મિલ નો પારસ્પરિક માંગ નો સિદ્ધાંત, દરખાસ્ત રેખા નો ખ્યાલ.

યુનિટ:-૩:-વેપાર નીતિ:-

મુક્ત વેપાર ના લાભ અને ગેરલાભ, સંરક્ષણ નીતિ અને તેની દલીલો.

યુનિટ:-૪:-વિનિમય દર:-

પરિવર્તનશીલ અને તરતો વિનિમય દર, વિનિમય દર નું નિર્ધારણ-વિનિમય દર નો સમખરીદ શક્તિ નો સિદ્ધાંત.

युनिट:-१

आंतरराष्ट्रीय वेपार ना सिद्धांतो:-

- आंतरराष्ट्रीय वेपार नुं महत्व,
- तुलनात्मक ञर्य तझावत नो सिद्धांत,
- साधन उपलब्धि नो सिद्धांत.

• આંતરિક અને આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર:-

- “આંતરિક વેપાર તે આપણી વચ્ચેનો વેપાર છે, જ્યારે આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર કે વિદેશ વ્યાપાર એ આપણી અને તેઓની વચ્ચેનો વેપાર છે.”

-----પ્રો. ફેડરિક લિસ્ટ.

- “જ્યારે શ્રમવિભાજન દેશની સરહદ ઓળંગીને વિસ્તાર પામે ત્યારે તે આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર બને છે”

-----પ્રો. હેરોડ

- આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર નો અલગ સિદ્ધાંત શા માટે જરૂરી છે?

- આંતરિક અને આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર વચ્ચેના તફાવતના કારણો:-
 1. ઉત્પાદન ના સાધનો ની ગતિશીલતા:-
 2. ચલણ વ્યવસ્થા:-
 3. વેપાર નીતિ ના તફાવતો:-
 4. વિશિષ્ટ રાષ્ટ્રીય બજારો:-
 5. રાજ્યનો હસ્તક્ષેપ અને નિમંત્રણો માં તફાવત:-
 6. માનવસર્જિત સંજોગો:-
 7. કુદરતી સંજોગો:-

• આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર નું મહત્વ:-

1. કુલ ઉત્પાદનમાં વૃદ્ધિ:-
2. અલભ્ય વસ્તુઓની પ્રાપ્તિ:-
3. યીજ વસ્તુઓની વપરાશમાં વિવિધતા:-
4. સાધનોનો મહત્તમ ઉપયોગ:-
5. એકમ વિકાસ અને ઉદ્યોગ વિકાસના લાભ:-
6. વસ્તુઓની કિંમતમાં સમાનતા:-
7. ઈજારા નું નિયંત્રણ:-
8. વિશ્વ બંધુત્વની ભાવના નો વિકાસ:-

૩ સંપૂર્ણ ખર્ચ તફાવત (નિરપેક્ષ ખર્ચ તફાવત), સમાન ખર્ચ તફાવત અને તુલનાત્મક ખર્ચ તફાવત (સાપેક્ષ ખર્ચ તફાવત) ના ખ્યાલો:-

→(1) સંપૂર્ણ ખર્ચ તફાવત (નિરપેક્ષ ખર્ચ તફાવત):-

“જ્યારે કોઈ દેશ બીજા દેશની સરખામણીમાં સંપૂર્ણ ઓછા ખર્ચે ઉત્પાદન કરે ત્યારે તેને ખર્ચમાં સંપૂર્ણ તફાવત કહેવાય છે.”

->આ ખ્યાલ પ્રો.એડમ સ્મિથે આપેલ છે.

->ઉદાહરણ:-

એક દિવસમાં એક મજૂરે કરેલ ઉત્પાદન નીચે મુજબ છે.

દેશ	ચા (એકમોમાં)	કાપડ (એકમોમાં)
ભારત	12 એકમો	3 એકમો
અમેરિકા	3 એકમો	12 એકમો
કુલ ઉત્પાદન:-	15 એકમો	15 એકમો

- ભારતને ચા ના એકમોમાં વધારે લાભ થાય છે એટલે ભારત ચા ના ઉત્પાદન માં વિશિષ્ટીકરણ કરશે.
- અમેરિકાને કાપડના એકમોમાં વધારે લાભ થાય છે એટલે અમેરિકા કાપડના ઉત્પાદનમાં વિશિષ્ટીકરણ કરશે.

વિશિષ્ટીકરણ પછી:-

દેશ	ચા (એકમોમાં)	કાપડ (એકમોમાં)
ભારત	24 એકમો	-
અમેરિકા	-	24 એકમો
કુલ ઉત્પાદન:-	24 એકમો	24 એકમો

આમ સંપૂર્ણ ખર્ચ તફાવતને કારણે બંને દેશો વિશિષ્ટીકરણ કરે તો બંને વસ્તુઓનું ઉત્પાદન વધે છે. આ સંજોગોમાં બંને દેશોને વ્યાપાર કરવાથી લાભ થાય છે. તેથી પ્રો. એડમ સ્મિથ ના મતે ઉત્પાદન ખર્ચમાં સંપૂર્ણ ખર્ચ તફાવતને કારણે આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર થાય છે તેમ સમજાવ્યું છે.

→(2) સમાન ખર્ચ તફાવત:-

“જ્યારે કોઈ દેશ બીજા દેશ કરતા બંને વસ્તુઓના ઉત્પાદનમાં શ્રેષ્ઠ હોય, પરંતુ બંને વસ્તુઓના ઉત્પાદનમાં શ્રેષ્ઠતા સરખી હોય તો સમાન ખર્ચ તફાવત કહેવાય છે.”

->આ ખ્યાલ પણ પ્રો. એડમ સ્મિથે આપેલ છે.

->ઉદાહરણ:-

દેશ	ચા (એકમોમાં)	કાપડ (એકમોમાં)	ખર્ચનો ગુણોત્તર
ભારત	2 એકમ	2 એકમ	1:1
અમેરિકા	1 એકમ	1 એકમ	1:1
કુલ ઉત્પાદન:-	3 એકમો	3 એકમો	

ભારત ચા અને અમેરિકા કાપડના ઉત્પાદનમાં વિશિષ્ટીકરણ કરે છે.

વિશિષ્ટીકરણ પછી:-

દેશ	ચા (એકમોમાં)	કાપડ (એકમોમાં)
ભારત	4 એકમો	-
અમેરિકા	-	2 એકમો
કુલ ઉત્પાદન:-	4 એકમો	2 એકમો
વધઘટ	+1	-1

- આમ, વિશિષ્ટીકરણ બાદ ભારત ચા નો 1 એકમ વધુ અને અમેરિકા કાપડ નો 1 એકમ ઓછું ઉત્પાદન કરે છે, તેથી ભારત અને અમેરિકા વચ્ચે આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર લાભદાયી થતો નથી.
- આમ, સમાન ખર્ચ તફાવત ની સ્થિતિમાં આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર સંભવિત બનતો નથી.

→ (3) તુલનાત્મક ખર્ચ તફાવત (સાપેક્ષ ખર્ચ તફાવત):-

“કોઈ એક દેશ માં અન્ય દેશની તુલનાએ બંને વસ્તુઓનું ઉત્પાદન ખર્ચ ઓછું હોય, પરંતુ બંને વસ્તુઓના ઓછા ઉત્પાદન ખર્ચની કક્ષા જુદી જુદી હોય ત્યારે તેને તુલનાત્મક ખર્ચ તફાવત કહેવામાં આવે છે.”

->તુલનાત્મક ખર્ચ નો ખ્યાલ ડેવિડ રિકાર્ડો એ આપેલ છે.

->તુલનાત્મક ખર્ચના સિદ્ધાંતની ધારણાઓ:-

1. ઉત્પાદન ખર્ચમાં માત્ર શ્રમખર્ચ:-
2. બે દેશો અને બે વસ્તુઓ:-
3. ઉત્પાદન સ્થિર ખર્ચ ના નિયમ અનુસાર:-
4. સાધનોની ગતિશીલતા:-
5. મુક્ત આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર:-
6. વાહનવ્યવહાર ખર્ચ શૂન્ય:-
7. વસ્તુઓનો વેપાર:-

8. પૂણા હરોફાઇ -પૂણા રાજગારા:
9. સ્થિર અર્થકરણ:-
10. નાણા ના પરિમાણ નો સિદ્ધાંત સાચો છે:-
11. બધા જ દેશોમાં સુવર્ણ ધોરણ અપનાવેલું છે:-
12. માંગનું પરિબળ ગૌણ છે:-
13. સંપૂર્ણ વિશિષ્ટીકરણ શક્ય છે:-
14. વેપાર પર રાજ્ય દ્વારા કોઈ નિયંત્રણ લાદવામાં આવતાં નથી:-

->ઉદાહરણ:-

દેશ	ચા (એકમોમાં)	કાપડ (એકમોમાં)	વિનિમય દર
ભારત	10 એકમો	10 એકમો	1:1
અમેરિકા	4 એકમો	8 એકમો	½:1(2:1)
કુલ ઉત્પાદન:-	14 એકમો	18 એકમો	

ભારત બંને વસ્તુઓના ઉત્પાદનમાં શ્રેષ્ઠતા ધરાવે છે પરંતુ ચા ના ઉત્પાદન માં અમેરિકા કરતા વધારે શ્રેષ્ઠતા ધરાવે છે આથી ભારત ચા અને અમેરિકા કાપડના ઉત્પાદનમાં વિશિષ્ટીકરણ કરશે.

વિશિષ્ટીકરણ બાદ:-

દેશ	ચા (એકમોમાં)	કાપડ (એકમોમાં)
ભારત	20 એકમો	-
અમેરિકા	-	16 એકમો
કુલ ઉત્પાદન:-	20 એકમો	16 એકમો
વધઘટ	+6 એકમો	-2 એકમો
લાભ (+)	+6	-
ગેરલાભ (-)	-	-2

આમ, ચા ના +6 એકમોનો લાભ કાપડના -2 એકમોના ઘટાડા કરતાં વધુ છે.

વિશિષ્ટકરણ પહેલા પ્રવર્તમાન વિનિમય દર:-

દેશ	ચા (એકમોમાં)	કાપડ (એકમમાં)
ભારત	1 એકમ	= 1 એકમ
અમેરિકા	1 એકમ	= 2 એકમ

- એટલે કે ભારતને 1 એકમ ચા ના બદલામાં 1 એકમ કાપડ મળે છે જ્યારે અમેરિકા ને 1 એકમ ચા ના બદલામાં 2 એકમ કાપડ આપવા પડે છે.
- હવે જ્યારે બંને દેશો વિશિષ્ટકરણ કરી અને આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર કરે તો નવો વિનિમય દર અસ્તિત્વમાં આવશે. જેથી બંને દેશોને લાભ થાય.

વિશિષ્ટીકરણ બાદ આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર માટે નો નવો વિનિમય દર:-

દેશ	ચા (એકમોમાં)	કાપડ (એકમમાં)
ભારત	1 એકમ =	1 ½ એકમ
અમેરિકા	1 એકમ =	1 ½ એકમ

→ ઉપરોક્ત વિનિમય દર દ્વારા જો બંને દેશો આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર કરે તો ભારતને ½ એકમ વધારે કાપડ મળે છે જ્યારે અમેરિકાને ½ એકમ ઓછું કાપડ ચૂકવવું પડે છે, આથી બંને દેશોને લાભ થાય છે.

સિદ્ધાંત ની મર્યાદાઓ (ટીકાઓ):-

1. શ્રમ ખર્ચની ધારણા:-
2. સ્થિર ખર્ચ ની ધારણા સાચી નથી:-
3. સંપૂર્ણ વિશિષ્ટીકરણ અસંભવિત:-
4. બે દેશ કરતાં વધારે દેશો અને બે કરતા વધારે વસ્તુઓની બાબતમાં સિદ્ધાંત સાચો નથી:-
5. વાહનવ્યવહાર ખર્ચ શૂન્ય નથી:-
6. શ્રમના બિન હરીફ જૂથો તરફ ઉપેક્ષા:-
7. ઉત્પાદન ખર્ચ મુજબ ખરેખર ભાવ નક્કી થાય છે?:-
8. વ્યૂહાત્મક દ્રષ્ટિએ:-
9. તુલનાત્મક ખર્ચ નો સિદ્ધાંત સ્થિર અર્થતંત્રો માટે નો સિદ્ધાંત છે:-
10. ઉત્પાદનના બધા સાધનો સંપૂર્ણ ગતિશીલ:-
11. વસ્તુઓની કિંમત નો સાપેક્ષ તફાવત:-
12. ઉત્પાદન ખર્ચ નો તફાવત:-
13. સરખા મળતર ની ધારણા:-
14. ખર્ચ તફાવતના વાસ્તવિક પરિબલોની સમજૂતી નો અભાવ:-
15. સિદ્ધાંત સરળ નથી:-
16. માંગના પરિબલોની અવગણના:-

૩ સાધન ઉપલબ્ધિ નો સિદ્ધાંત :-

(હેકસર-ઓહલીનનો સાધન પ્રમાણ તફાવતનો આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર નો સિદ્ધાંત):-

→ આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર માટે સાધન તફાવત મૂળભૂત રીતે જવાબદાર છે એવી રજૂઆત સ્વીડિશ અર્થશાસ્ત્રીઓ હેકસર-ઓહલીને કરી અને આ સંદર્ભમાં આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારના સિદ્ધાંતની સમજૂતી આપી.

→ હેકસર-ઓહલીનના સિદ્ધાંતનું હાર્દ:-

હેકસર- ઓહલીને બે હકીકતો રજૂ કરી છે,

- (૧) જુદાજુદા ઉદ્યોગોમાં ઉત્પાદન ના સાધનો (શ્રમ અને મૂડી) ને, જુદા જુદા પ્રમાણમાં સંયોજવામાં આવે છે..દા.ત., લોખંડ ઉદ્યોગ માં મૂડી જ્યારે કાપડ ઉદ્યોગમાં શ્રમ વધારે પ્રમાણમાં હોય છે.
- (૨) કેટલાકદેશોમાં શ્રમની સરખામણીમાં મૂડીનો જથ્થો વધારે હોય છે તો કેટલાક દેશોમાં મૂડીની સરખામણીમાં શ્રમનો જથ્થો વધારે હોય છે.

→ હેક્સર-ઓહલીન નો સિદ્ધાંત આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર નો “સાધનપ્રમાણ નો સિદ્ધાંત” (factor proportion theory of international trade) એટલા માટે કહેવામાં આવે છે કારણ કે, “જુદા જુદા દેશોમાં કોઈ એક વસ્તુના વૈકલ્પિક

ખર્ચ માં તફાવત માટે જુદા જુદા દેશોમાં સાધનોના સાપેક્ષ પ્રમાણના તફાવતને જવાબદાર ગણવામાં આવે છે.”

→ સાધનપ્રમાણના સિદ્ધાંતની ધારણાઓ:-

1. બે દેશ,બે વસ્તુઓ અને બે સાધનોનું અસ્તિત્વ:-
2. જથ્થાની દ્રષ્ટિએ બંને દેશોમાં બંને સાધનો નું પ્રમાણ જુદું જુદું છે પરંતુ દરેક સાધન બંને દેશોમાં એકસરખી ગુણવત્તા ધરાવે છે:-
3. વસ્તુઓને શ્રમ પ્રચૂર અને મૂડી પ્રચૂર વસ્તુ એમ સ્પષ્ટપણે વહેંચી શકાય છે:-
4. બંને દેશોમાં સાધન પ્રમાણ નિશ્ચિત અને સ્થિર છે:-
5. બંને દેશોમાં ગ્રાહકોની પસંદગી એક સરખી છે:-
6. વસ્તુ તેમજ સાધન બજારમાં પૂર્ણ હરીફાઈ પ્રવર્તે છે:-
7. બંને દેશોમાં પૂર્ણ રોજગારી પ્રવર્તે છે:-
8. આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર મુક્ત છે:-
9. વાહનવ્યવહાર ખર્ચ શૂન્ય છે:-
10. ઉત્પાદન ના સાધનો દેશની અંદર ગતિશીલ છે જ્યારે દેશની બહાર અગતિશીલ હોય છે:-
11. જુદી જુદી વસ્તુઓ માટે ઉત્પાદન વિષેય જુદા જુદા હોય છે, પરંતુ કોઈ એક વસ્તુ માટે જુદા જુદા દેશોમાં ઉત્પાદન વિષેય એકસરખું છે:-

→ હેકસર-ઓહલીનના સિદ્ધાંતની સમજૂતી:-

(૧) ભૌતિક જથ્થાની દ્રષ્ટિએ સિદ્ધાંતની સમજૂતી (factor endowment):-

->અમેરિકામાં મૂડી/શ્રમનો ગુણોત્તર જો ભારતના મૂડી/ શ્રમના ગુણોત્તર થી વધુ હોય તો અમેરિકામાં મૂડીની વિપુલતા અને ભારતમાં શ્રમની વિપુલતા છે એમ કહેવાય.

મૂડી નો જથ્થો (અમેરિકા)

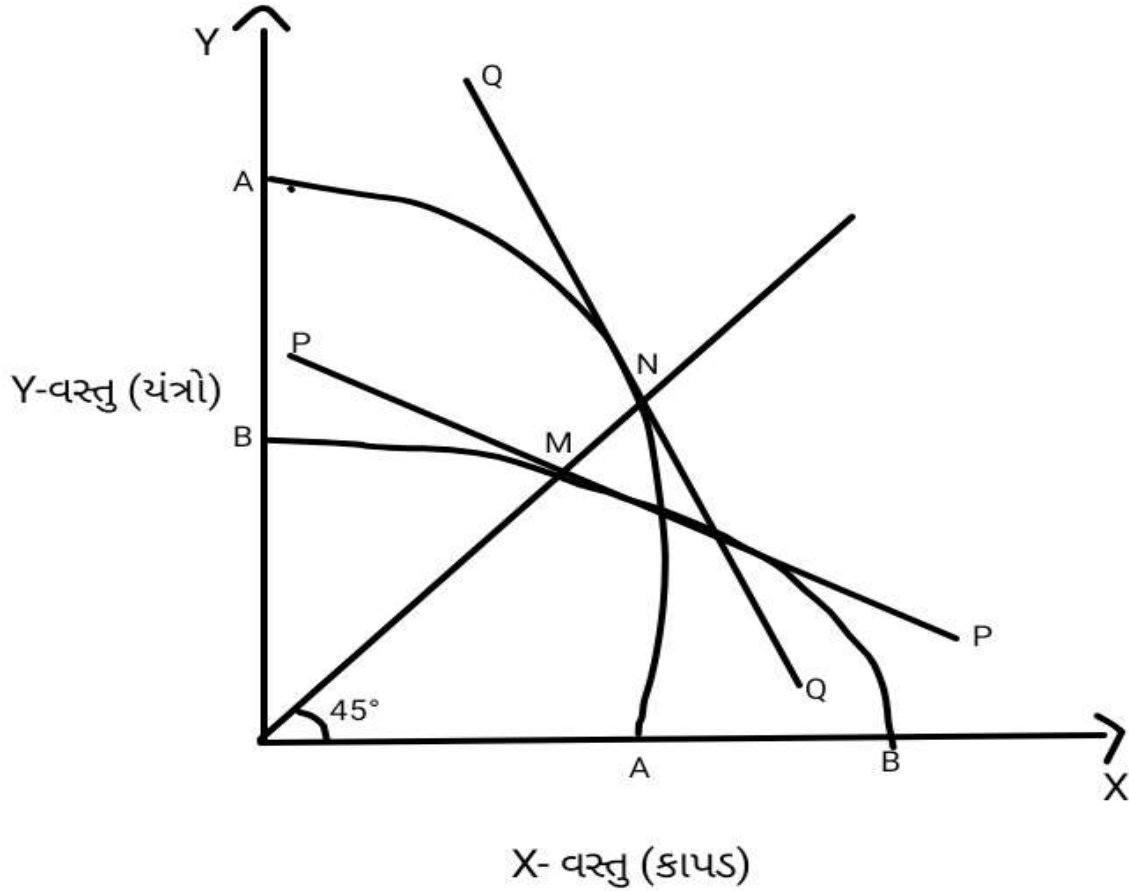
શ્રમ નો જથ્થો (અમેરિકા)

>

મૂડી નો જથ્થો (ભારત)

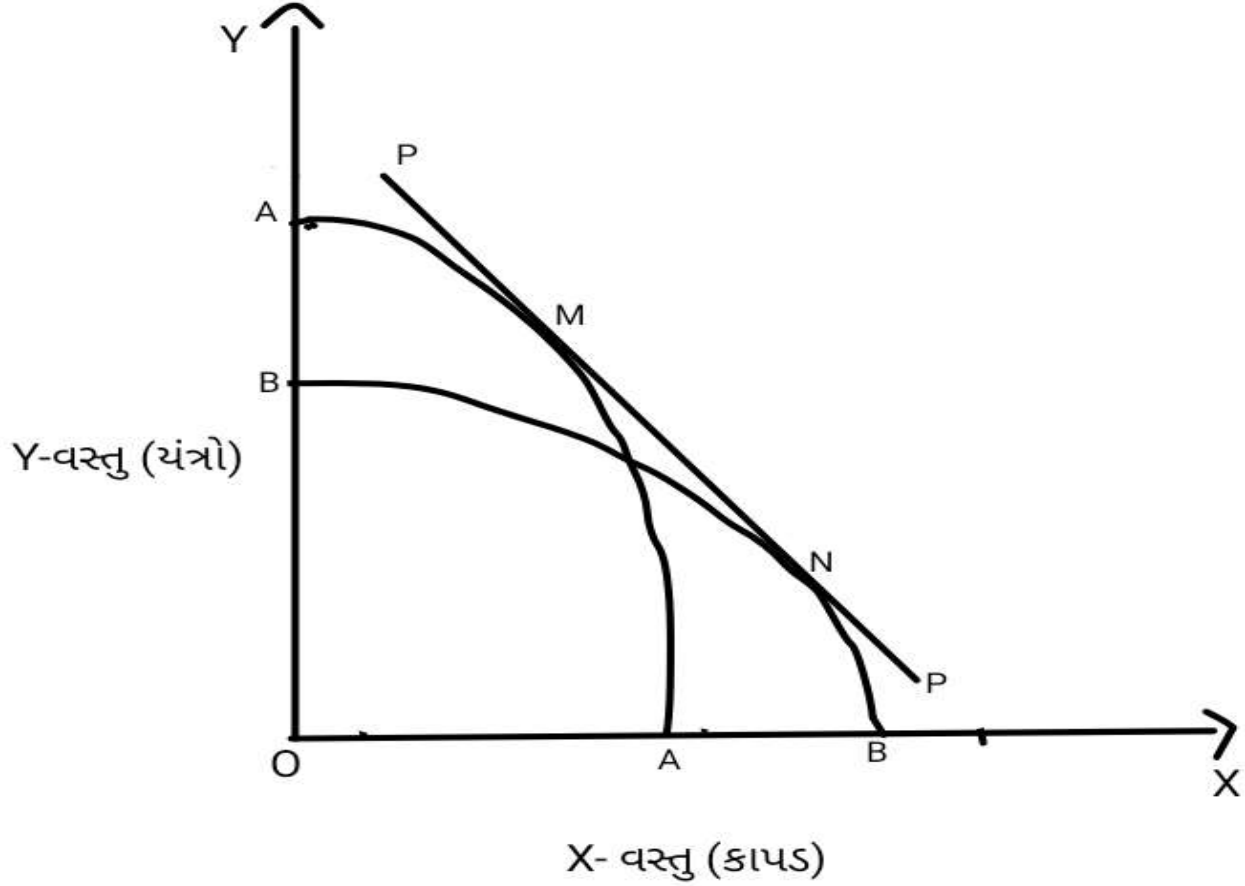
શ્રમ નો જથ્થો (ભારત)

→ X અને Y અનુક્રમે શ્રમ પ્રચૂર વસ્તુ (કાપડ) અને મૂડી પ્રચૂર વસ્તુ (યંત્રો) છે. આ પરિસ્થિતિમાં ભારત અને અમેરિકાની ઉત્પાદન શક્યતા રેખાઓ નીચેની આકૃતિમાં દર્શાવવામાં આવી છે.

- *ભારત X વસ્તુઓની નિકાસ Y વસ્તુઓની આયાત કરશે.
- *અમેરિકા Y વસ્તુઓની નિકાસ X વસ્તુઓની આયાત કરશે.
- *કેમકે, QQ રેખા નો ઢાળ PP રેખાના ઢાળ કરતાં વધુ છે.

(૨) સાધન કિંમતની દ્રષ્ટિએ સમજૂતી (on the basis of factor prices):-

*બંને દેશોમાં વસ્તુઓની કિંમત નો ગુણોત્તર સરખો છે. બંને દેશો માટે PP કિંમત રેખા સામાન્ય છે.

*PP નો ઢાળ M અને N બિંદુએ સરખો છે, અર્થાત Y સંદર્ભમાં X નું મૂલ્ય બંને દેશોમાં સરખું છે.

*આ પરિસ્થિતિમાં શ્રમનો વિપુલ જથ્થો ધરાવતા દેશને શ્રમ પ્રચૂર વસ્તુઓના ઉત્પાદનમાં તુલનાત્મક લાભ નથી, જ્યારે મૂડી પ્રધાન દેશોમાં મૂડી પ્રચૂર વસ્તુઓના ઉત્પાદનમાં તુલનાત્મક લાભ નથી.

→ તુલનાત્મક લાભના સિદ્ધાંત સાથે તુલના:-

1. રિકાર્ડો ના સિદ્ધાંતમાં ઉત્પાદનના એક સાધન (શ્રમ) ની મદદથી જ સમજૂતી આપવામાં આવી છે, જ્યારે હેક્સર-ઓહલીનના સિદ્ધાંતમાં બંને સાધનો (શ્રમ અને મૂડી) ની મદદથી સમજૂતી આપવામાં આવેલી છે.
2. રિકાર્ડો ના સિદ્ધાંતોમાં સાધનો ની ગુણવત્તા કેન્દ્ર સ્થાને છે, જ્યારે હેક્સર-ઓહલીનના સિદ્ધાંતમાં સાધનો નું પ્રમાણ કેન્દ્રસ્થાને છે.
3. રિકાર્ડો ના સિદ્ધાંત માં ફક્ત શ્રમખર્ચ અને જ ધ્યાનમાં લેવામાં આવ્યું છે, જ્યારે હેક્સર-ઓહલીનના સિદ્ધાંતોમાં બંને દેશોમાં કઈ વસ્તુઓના ઉત્પાદનમાં વિશિષ્ટીકરણ કરશે તેનો આધાર બંને દેશમાં સાધનોની વિપુલતા પર છે.
4. રિકાર્ડો નો સિદ્ધાંત શ્રમ ખર્ચ પર આધારિત છે, જ્યારે હેક્સર-ઓહલીનનો સિદ્ધાંત મૂલ્યના સામાન્ય સિદ્ધાંત પર આધારિત છે.
5. રિકાર્ડો નો સિદ્ધાંત કલ્યાણલક્ષી છે, જ્યારે હેક્સર-ઓહલીનનો સિદ્ધાંત વાસ્તવદર્શી છે.

→સિદ્ધાંત ની મર્યાદાઓ:-

1. લિયોન્ટિફ વિરોધાભાસ કે કોયડો:-
2. વ્યાપાર ની તરેહ નક્કી કરવામાં કુદરતી સાધનો નો મહત્વનો ભાગ:-
3. લોકોની વાસ્તવિક આવક ઊંચી આવે તો દેશ મૂડી પ્રચુર વસ્તુઓની આયાત કરતો થઈ જશે.
4. સમાન ઉત્પાદન વિષેય ની ધારણા સાચી નથી:-
5. આ સિદ્ધાંત સામાન્ય સમતુલા ની પદ્ધતિ વિકસાવવામાં સફળ થયો નથી:-
6. સાધન કિંમત નક્કી કરવામાં સાધન માંગ વધારે નિર્ણાયક હોય તો આ સિદ્ધાંતના તારણો જળવાતા નથી:-
7. વસ્તુઓની કિંમતો સાધન કિંમતો દ્વારા નક્કી થતી નથી ,પરંતુ વસ્તુઓની કિંમતોના આધારે સાધન કિંમતો નક્કી થાય છે:-
8. સાપેક્ષ સાધન વિપુલતા ના તફાવતો એ વસ્તુ કિંમત તફાવત વિશેની અનેક સમજૂતીઓ માની એક સમજૂતી છે:-
9. આ સિદ્ધાંત સ્થિર છે:-
10. બે દેશો વચ્ચેના વેપાર માટે માત્ર ઉત્પાદનનાં સાધનો ની છત-અછત કે ભાવ તફાવત જ જવાબદાર નથી.

યુનિટ:-૨:-વેપારની શરતો:-

- વેપાર ની શરતો ના ખ્યાલો,
- વેપારના લાભો અને તેની વહેંચણી,
- જે.એસ.મિલ નો પારસ્પરિક માંગ નો સિદ્ધાંત,
- દરખાસ્ત રેખા નો ખ્યાલ.

યુનિટ :-2:-વેપારની શરતો :-

☞ વેપારની શરતો નો અર્થ અને પ્રકારો:-

→વેપાર ની શરતો નો અર્થ:-

બે દેશો વચ્ચે જ્યારે ચીજવસ્તુઓનો વેપાર કે વિનિમય થાય છે ત્યારે બંને દેશો વચ્ચે કેટલીક વસ્તુઓની આપ-લે થાય છે. પ્રત્યેક દેશ અમુક વસ્તુઓ આપીને બદલામાં અન્ય દેશ પાસેથી અમુક વસ્તુ મેળવે છે. જે દરે આ વિનિમય થાય છે તેને વેપારની શરતો (terms of trade) કહેવામાં આવે છે.

- વાસ્તવમાં બે દેશો વચ્ચે અનેક વસ્તુઓની આયાત અને નિકાસ એક સાથે થતી હોય છે, તેથી કિલોગ્રામ, ક્વિન્ટલ કે લીટર જેવા માપદંડોનો ઉપયોગ થઈ શકતો નથી. પણ નિકાસ વસ્તુઓનો ભાવાંક અને આયાત વસ્તુઓના ભાવાંક ના ગુણોત્તર નો ઉપયોગ કરીને વેપાર ની શરતો માપી શકાય છે.
- સરળ રીતે કહીએ તો વેપાર ની શરતો એટલે નિકાસ બાવો અને આયાત ભાવોનો ગુણોત્તર.

- વ્યાખ્યા મુજબ સમીકરણ સ્વરૂપ માં વેપારની શરતોની રજૂઆત નીચે મુજબ કરવામાં આવે છે;-

$$T = \frac{P_x}{P_M} \times 100$$

જેમાં,

T = વેપારની શરતો

P_x = નિકાસભાવો નો આંક

P_M = આયાતભાવોનો આંક

100 પાયાનો આંક છે જેના સંદર્ભમાં નિકાસ ભાવાંક અને આયાત ભાવાંક ના પરિવર્તન નું માપ આપવામાં આવે છે.

- દા.ત., 1991 થી 2011 દરમિયાન નિકાસનો ભાવાંક બમણો થયો હોય અને આયાતો ના ભાવાંક માં 50 ટકા વધારો થયો હોય તો,

$$T = \frac{P_x}{P_M} \times 100 = \frac{200}{150} \times 100 = 133.3$$

- અહીં વેપાર ની શરતો 100 વધુ થઈ છે, એનો અર્થ એ છે કે વેપાર ની શરતો ફેરફાર પ્રસ્તુત દેશ માટે અનુકૂળ (favourable) છે.
- પરિસ્થિતિ એનાથી વિરુદ્ધ પણ હોઈ શકે. નિકાસ ભાવાંકની સરખામણીમાં આયાત ભાવાંક વધુ વધે તો વેપાર ની શરતો પ્રતિકૂળ (unfavourable) બને છે. હવે નિકાસના એકમના બદલામાં આયાતના ઓછા એકમો પ્રાપ્ત થશે. આ પરિસ્થિતિમાં વેપાર ની શરતો 100 થી ઓછી હશે.
- દા.ત., નિકાસ ભાવાંક માં 50 ટકા વધારો થાય અને આયાત ભાવાંક બમણો થાય તો.....,

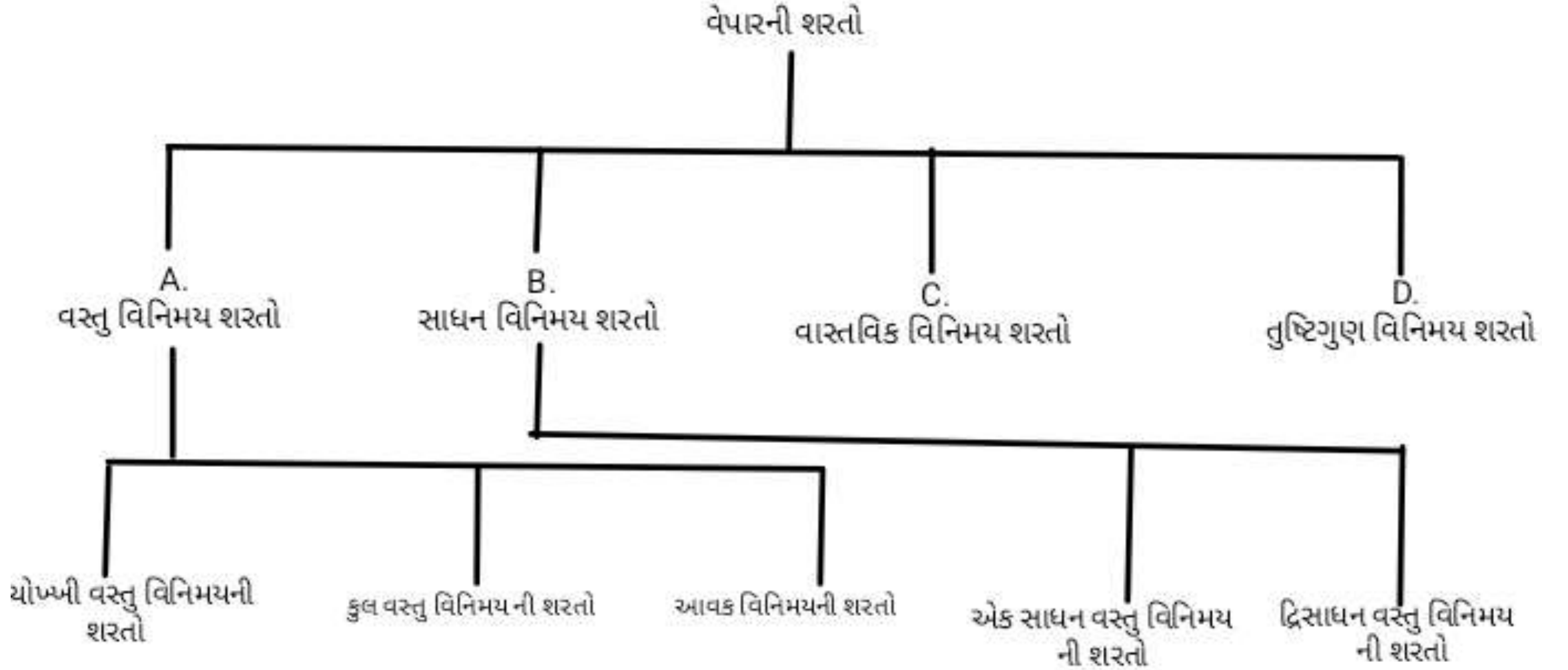
$$T = \frac{P_x}{P_M} \times 100 = \frac{150}{200} \times 100 = 75$$

→વેપાર ના લાભો અને તેની વહેંચણી:-

- રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રે નીતિવિષયક નિર્ણયો લેવામાં વેપાર ની શરતો ખૂબ મહત્વની છે. પરંતુ નીતિવિષયક નિર્ણયો માં વ્યાપાર ની શરતો અને તેમાં ફેરફારો નો ઉપયોગ કરતા પહેલા કેટલીક ટેકનીકલ સમસ્યાઓનું નિરાકરણ થાય એ જરૂરી છે;-
1. વ્યાપાર ની શરતો માપવા માટે વિદેશી ચલણમાં દર્શાવવામાં આવતી કિંમત નો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. જો સ્થાનિક ચલણમાં દર્શાવેલ કિંમતો ઉપલબ્ધ હોય તો એનો વિદેશી ચલણમાં પ્રદર્શિત કિંમતોમાં રૂપાંતર કરી શકાય પણ એ માટે આયાત અને નિકાસ બંને માટે એકસરખો વિનિમય દર હોવો જોઈએ.
 2. વેપારની શરતોના ફેરફાર ને માપવા માટે લાંબો સમયગાળો આવરી લેવામાં આવતો હોય ત્યારે યાદ રાખવું જોઈએ કે આયાત વસ્તુઓ અને નિકાસ વસ્તુઓ બંનેની ગુણવત્તા બદલાઈ ગઈ હોય છે. ઉપરાંત આયાત વસ્તુ અને નિકાસ વસ્તુઓનું સંયોજન પણ બદલાઈ ગયું હોય છે.
 3. આયાતનો ભાવાંક અને નિકાસનો ભાવાંક બંનેમાં પાયાના વર્ષના સંદર્ભમાં ચાલુ વર્ષે કેવો અને કેટલો ફેરફાર થયો છે એ જાણવા માટે પાયાના વર્ષની પસંદગી કરવી પડે છે, અને આ કામ સહેલું નથી. પાયાના વર્ષ તરીકે પસંદ કરવામાં આવેલા વર્ષમાં નિકાસ ભાવો અસાધારણ રીતે ખૂબ ઊંચા હોય તો ચાલુ વર્ષે વેપાર ની શરતો પ્રતિકુળ બની ગયેલી જણાશે. એનાથી વિપરીત, પાયાના વર્ષ તરીકે પસંદ કરવામાં આવેલા વર્ષમાં નિકાસ ભાવ અસાધારણ રીતે ખૂબ નીચા હોય તો ચાલુ વર્ષે વેપાર ની શરતો અનુકૂળ જણાશે.

→ વેપાર ની શરતો ના પ્રકારો:-

- વેપારની શરતોના મુખ્ય ચાર પ્રકારો છે;

→(1) યોખ્ખી વસ્તુ વિનિમય ની શરતો:-

પાયાના વર્ષની સરખામણીમાં આપેલા વર્ષમાં નિકાસ વસ્તુઓ ની કિંમતો અને આયાતી વસ્તુઓની કિંમતોના ગુણોત્તરને વસ્તુ વિનિમયની શરતો (net Barter term of trade) કહેવામાં આવે છે. સૂત્રોના સ્વરૂપમાં મુકતા;

$$\frac{P_{X_1}}{P_{X_0}} \div \frac{P_{M_1}}{P_{M_0}} = N$$

જેમાં;. P_X =નિકાસ વસ્તુઓનો ભાવાંક,
 P_M =આયાત વસ્તુઓનો ભાવાંક,
1 = આપેલું વર્ષ,
0 =પાયાનું વર્ષ,
N =વસ્તુ વિનિમય ની શરતો.

- ધારોકે આપેલા વર્ષમાં નિકાસ વસ્તુઓ નો ભાવાંક વધીને 200 અને આયાત વસ્તુઓનો ભાવાંક 150 થયો છે. પાયાના વર્ષનો ભાવાંક હંમેશા 100 હોય છે. આ પરિસ્થિતિમાં વસ્તુ વિનિમય શરતોમાં કેવો અને કેટલો ફેર ફાર થાય છે તે સૂત્રની મદદથી કહી શકાય;

$$\frac{200}{100} \div \frac{150}{100} = 1.33$$

- અહીં પાયાના વર્ષમાં વસ્તુ વિનિમય ની શરતો 1 છે અને આપેલા વર્ષમાં 1.33 છે.

→(2) કુલ વસ્તુ વિનિમય ની શરતો:-

વસ્તુ વિનિમય શરતોમાં નિકાસના એક એકમના બદલામાં પ્રાપ્ત થતાં આયાતના પ્રમાણમાં કેટલો ફેરફાર થાય છે એ દર્શાવવામાં આવે છે. કુલ નિકાસો અને કુલ આયાતો માં કેવો ફેરફાર થાય છે તે દર્શાવવામાં આવતું નથી. આ ખામી દૂર કરવા માટે ટાઉસિંગ નામના અર્થશાસ્ત્રીએ કુલ વસ્તુ વિનિમય ની શરતો (Gross Barter terms of trade) નો ખ્યાલ રજૂ કર્યો છે.

- પાયાના વર્ષની સરખામણીમાં આપેલા વર્ષમાં નિકાસનું કુલ પ્રમાણ અને આયાતો ના કુલ પ્રમાણના ગુણોત્તર ને કુલ વસ્તુ વિનિમય ની શરતો કહેવામાં આવે છે. સૂત્ર ના સ્વરૂપમાં;

$$\frac{Q_{X_1}}{Q_{X_0}} \div \frac{Q_{M_1}}{Q_{M_0}} = G$$

અથવા

$$\frac{Q_{X_1}}{Q_{M_1}} \times 100 = G$$

જેમાં,. Q_x = નિકાસો ના પ્રમાણનો આંક.

Q_m = આયાતો ના પ્રમાણનો આંક.

G = કુલ વસ્તુ વિનિમય શરતો.

→(3) આવક વિનિમયની શરતો (અથવા આયાત શક્તિ આંક):-

નિકાસો માં ખૂબ મોટો ફેરફાર થયો હોય ત્યારે વસ્તુ વિનિમય ની શરતો દેશની આયાત કરવાની શક્તિ અંગે સાચો ખ્યાલ આપી શકતી નથી. તેની આ ખામી દૂર કરવા માટે વસ્તુ વિનિમય ની શરતો (N) ને નિકાસના જથ્થા વડે ભણવામાં આવે છે, અને એમ કરતાં જે પરિણામ પ્રાપ્ત થાય તેને આયાત શક્તિ આંક (income term of trade) કહેવામાં આવે છે. સૂત્ર સ્વરૂપમાં;

$$I = N \cdot Q_X = \frac{P_X \cdot Q_X}{P_M}$$

જેમાં,. I = આયાત શક્તિ આંક.

→(4) એક સાધન વસ્તુ વિનિમય ની શરતો:-

- નિકાસ ઉદ્યોગોની કાર્યક્ષમતાના ફેરફારની નોંધ લેવા માટે અર્થશાસ્ત્રી વાઈનરે એક સાધન વસ્તુ વિનિમય ની શરતો (single factoral terms of trade) ના ખ્યાલ ની રજૂઆત કરી. કોઈ એક દેશ ના સાધનો અને તેની આયાત વસ્તુઓ વચ્ચે કયા દરે વિનિમય થાય છે તે એક સાધન વસ્તુ વિનિમય ની શરતો દ્વારા દર્શાવવામાં આવે છે. તેનું સૂત્ર નીચે મુજબ છે;

$$S = \frac{\frac{P_{X_1}}{P_{X_0}}}{\frac{P_{M_1}}{P_{M_0}}} \cdot \frac{F_{X_0}}{F_{X_1}} = N \cdot Z_X$$

જ્યાં,

S = સાધન વસ્તુ વિનિમય ની શરતો

F_{X_0} = પાયાના વર્ષમાં નિકાસ ઉદ્યોગોમાં સાધનોની ઉત્પાદકતા

F_{X_1} = આપેલા વર્ષમાં એ સાધનોની ઉત્પાદકતા

→(5) દ્વિસાધન વસ્તુ વિનિમય ની શરતો:-

- સાધન વસ્તુ વિનિમય ની શરતોમાં કોઈ એક દેશ --- દા. ત., ભારતના નિકાસ ઉદ્યોગોની કાર્યક્ષમતામાં થતા ફેરફારોની નોંધ લેવામાં આવે છે, જ્યારે દ્વિસાધન વિનિમયની શરતો (Double factoral terms of trade) માં ભારતના નિકાસ ઉદ્યોગોની કાર્યક્ષમતા માં થતો ફેરફાર તેમ જ ભારતને આયાતો પૂરી પાડનાર દેશોના નિકાસ ઉદ્યોગોમાં કાર્યક્ષમતા માં થતો ફેરફાર બંનેની નોંધ લેવામાં આવે છે.
- દ્વિસાધન વિનિમયની શરતો નુ સૂત્ર નીચે મુજબ છે;

$$D = \frac{\frac{P_{X_1}}{P_{X_0}}}{\frac{P_{M_1}}{P_{M_0}}} \cdot \frac{\frac{F_{M_1}}{F_{M_0}}}{\frac{F_{X_1}}{F_{X_0}}} = N \cdot \frac{Z_X}{Z_M}$$

જ્યાં,

$$\frac{F_{M_1}}{F_{M_0}} = \text{પાયાના વર્ષની સરખામણીમાં આપેલા વર્ષમાં આયાત ઉદ્યોગની ઉત્પાદકતામાં થયેલ ફેરફાર નો આંક (} Z_M \text{) છે.}$$

$$\frac{F_{X_1}}{F_{X_0}} = \text{પાયાના વર્ષ ની સરખામણી માં આપેલા વર્ષમાં નિકાસ ઉદ્યોગોની ઉત્પાદકતામાં થયેલા ફેરફારનો આંક (} Z_X \text{) છે.}$$

→(6). વાસ્તવિક ખર્ચ લક્ષી વેપારની શરતો:-

વાસ્તવિક ખર્ચ લક્ષી વેપાર ની શરતો (real cost terms of trade) મેળવવા માટે એક સાધન વેપારની શરતોને નિકાસની વસ્તુઓ ઉત્પન્ન કરતાં સાધનો જે થાક અને કષ્ટ અનુભવે છે તેના એકમ દીઠ પ્રમાણ વડે ગુણવામાં આવે છે. સુત્રના સ્વરૂપમાં;

$$T_r = S \cdot R_x = \frac{P_x}{P_m} \cdot Z_x \cdot R_x$$

જેમાં,

T_r = વાસ્તવિક ખર્ચ લક્ષી વેપારની શરતો

S = એક સાધન વેપારીને શરતો

R_x = નિકાસ વસ્તુઓના ઉત્પાદનમાં સાધનોએ અનુભવેલી એકમદીઠ પીડાનો આંક

→(7). તુષ્ટિગુણ લક્ષી વેપારની શરતો:-

તુષ્ટિગુણ લક્ષી વેપારીની શરતોના ખ્યાલમાં જતા કરવામાં આવેલા તુષ્ટિગુણ ની સરખામણી આયાત વસ્તુઓનો તુષ્ટિગુણ કેટલો છે એની નોંધ લેવામાં આવે છે. એટલે કે તુષ્ટિગુણ લક્ષી વ્યાપાર ની શરતો મેળવવા માટે વાસ્તવિક ખર્ચ લક્ષી વેપારની શરતો (R_x) ને આયાત વસ્તુઓના સાપેક્ષ તુષ્ટિગુણ ના આંક (U_m) વડે ગુણવામાં આવે છે. સૂત્ર ના સ્વરૂપ માં લખી એ તો;

$$T_u = T_r \cdot U_m = \frac{P_x}{P_m} \cdot Z_x \cdot R_x \cdot U_m'$$

૩ મિલનો પારસ્પરિક માંગ નો સિદ્ધાંત:-

- તુલનાત્મક ખર્ચના સિદ્ધાંતના વિશેષણને માંગના સંદર્ભમાં વિકસાવવાનો સૌપ્રથમ પ્રયાસ જ્હોન સ્ટુઅર્ટ મિલે કર્યો છે.
- ધારો કે A દેશ X ના 10 એકમો અથવા Y ના 10 એકમો ઉત્પન્ન કરી શકે છે, જ્યારે B દેશ માં X ના 2 એકમો અથવા Y ના 8 ઉત્પન્ન કરી શકે છે.
- A દેશની આંતરિક વિનિમયની શરત $1X = 1Y$ છે, જ્યારે B દેશની આંતરિક વિનિમયની શરત $1X = 4Y$ છે.
- પારસ્પરિક માંગના સિદ્ધાંત અનુસાર બંને દેશો $1X = 4Y$ ની વચ્ચે વિનિમય દર નક્કી થાય તો જ વેપાર કરે છે.
- જો વિનિમય દર $1X = 5Y$ કે તેનાથી વધુ થાય તો B દેશને નુકસાન થાય છે, અને જો વિનિમય દર $1X = 1/2Y$ કે તેનાથી ઓછો નક્કી થાય તો A દેશને નુકસાન થાય છે.

→ મિલે આપેલા પારસ્પરિક ના સિદ્ધાંત ના મુખ્ય ચાર મુદ્દાઓ નીચે મુજબ છે;

1. વેપાર ના લાભ માં કોઈ એક દેશ નો કેટલો હિસ્સો હશે તેનો આધાર વિનિમય શરતો કે વેપાર ની શરતો પર છે.
2. વિનિમયની શરતો બે દેશોના આંતરિક ખર્ચ ગુણોત્તર ની મર્યાદામાં જ નક્કી થશે.
3. આ મર્યાદાઓ ની વચ્ચે, વિનિમય ની શરતો બંને દેશોની એકબીજાની વસ્તુઓ માટેની માંગ એટલે કે પારસ્પરિક માંગને આધારે નક્કી થશે.
4. જ્યાં પ્રત્યેક દેશની કુલ નિકાસ અને કુલ આયાતો સરખી થાય છે તે સપાટીએ વિનિમયની શરતો સ્થિર થશે.

→ પારસ્પરિક માંગના સિદ્ધાંતની ધારણાઓ:-

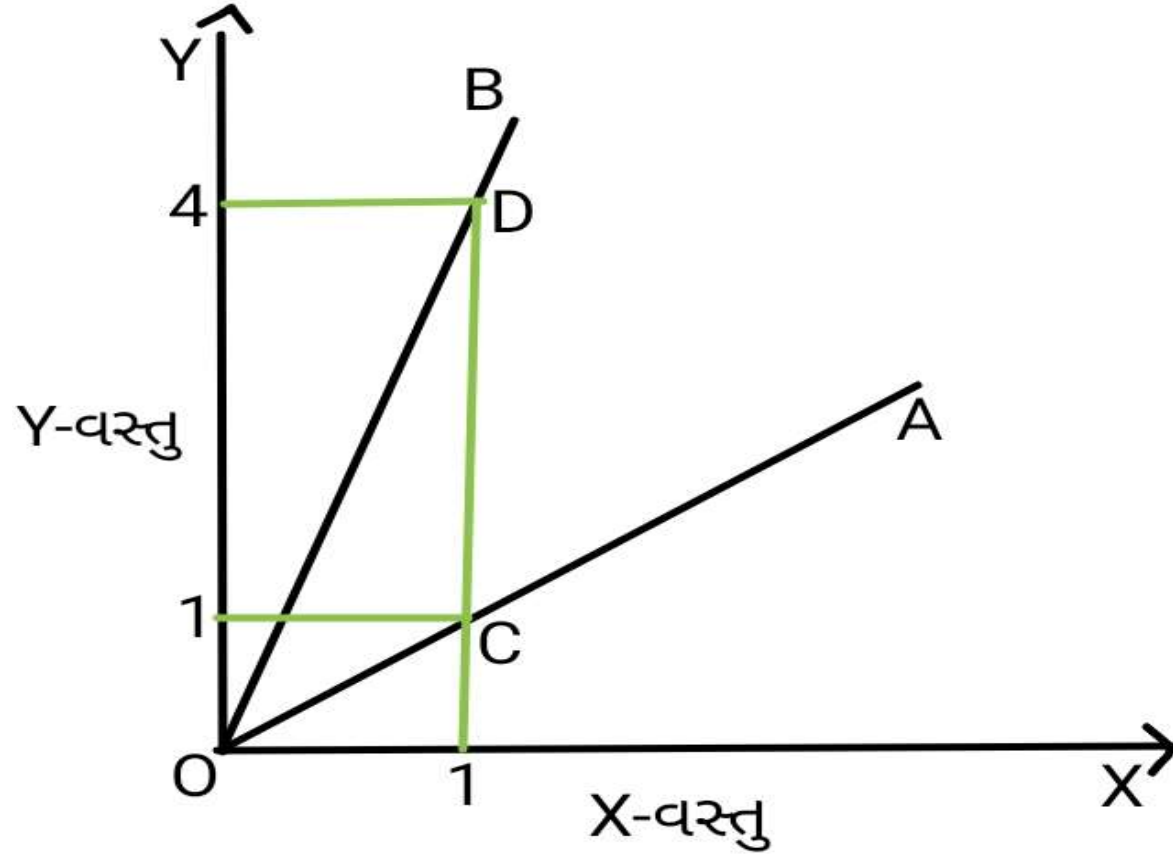
1. પૂર્ણ રોજગારી.
2. પૂર્ણ હરીફાઈ.
3. મુક્ત વ્યાપાર.
4. દેશના સાધનોની મુક્ત અને પૂર્ણ ગતિશીલતા.
5. તુલનાત્મક લાભના સિદ્ધાંત અનુસાર વિશિષ્ટીકરણ.
6. બે દેશો અને બે વસ્તુઓનું અસ્તિત્વ.

૩ માર્શલ-એજવર્થ નો દરખાસ્ત રેખા નો સિદ્ધાંત

- મિલના પારસ્પરિક માંગના સિદ્ધાંતની રજૂઆત પ્રથમ એજવર્થ અને પાછળથી માર્શલે દરખાસ્ત રેખાઓ કે નિવેદન રેખાઓ દ્વારા કરી હતી.
- વિનિમય ની જુદી-જુદી શરતી કોઈ એક દેશ આયાતના અમુક ચોક્કસ પ્રમાણ ના બદલામાં કેટલા પ્રમાણમાં નિકાસ વસ્તુ આપવા તૈયાર છે તે બતાવતી રેખાને તે દેશની દરખાસ્ત રેખા કહેવામાં આવે છે.

→ભૌમિતિક રજૂઆત:-

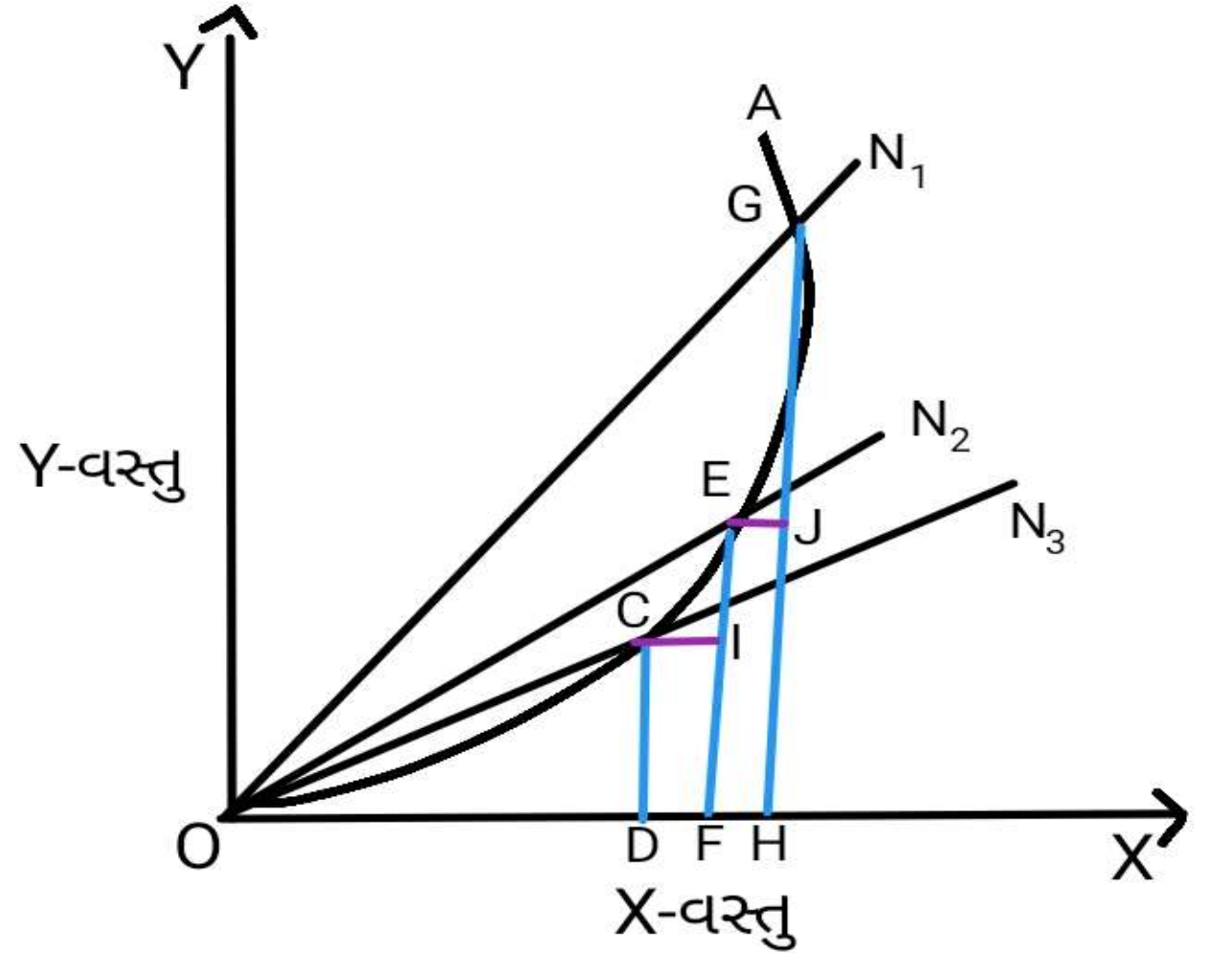
આપણે મિલના સિદ્ધાંતમાં આપેલા ઉદાહરણમાં A દેશમાં 1X નું વેકલ્પિક ખર્ચ થાય છે, જ્યારે B દેશમાં 4Y થાય છે અને આપણે સાબિત કરી ચૂક્યા છીએ કે વિનિમયની શરત આ બે મર્યાદા વચ્ચે કોઈ એક સપાટી એ નક્કી થશે.

- ઉપરોક્ત આકૃતિમાં $1X = 1Y$ એ A દેશની નિવેદન તથા $1X = 4Y$ એ B દેશની નિવેદન રેખા છે.

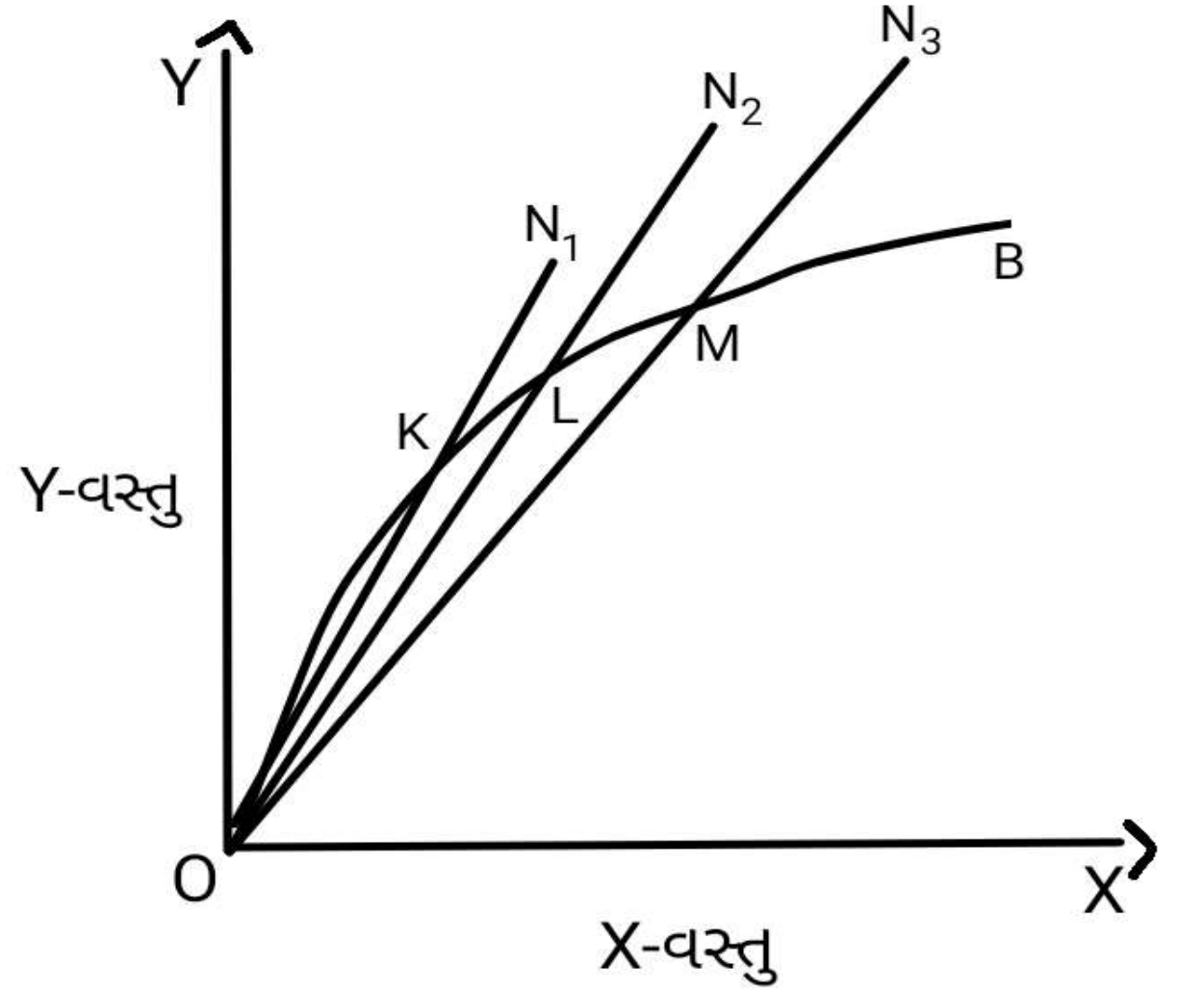
• A દેશની નિવેદન રેખા:-

→ A દેશને X વસ્તુના બદલામાં
C, E, G બિંદુઓ ઉપર 2, 3, 4
Y વસ્તુ ના એકમો પ્રાપ્ત થાય છે.

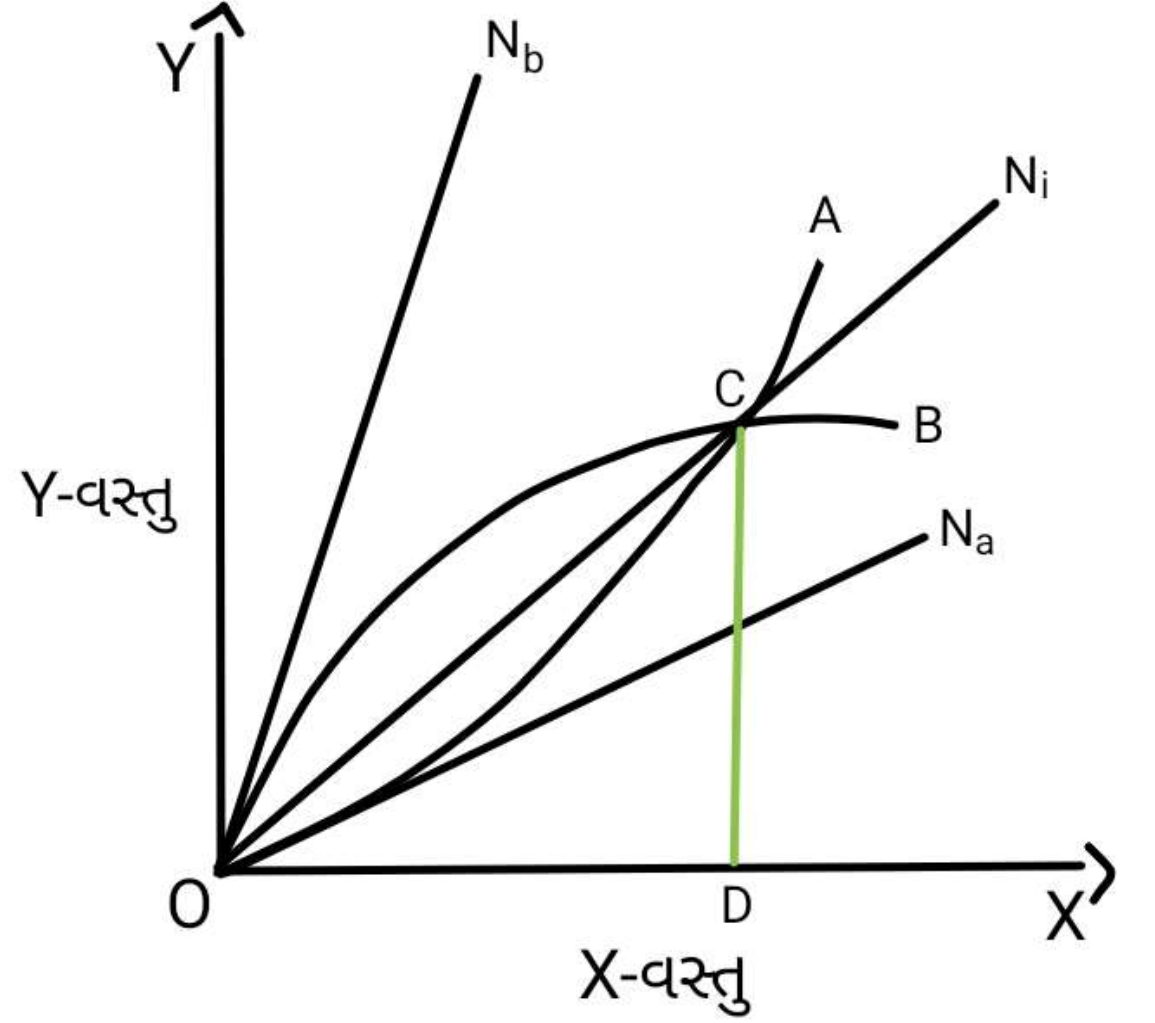
• B દેશની નિવેદન રેખા:-

→ B દેશને X વસ્તુના બદલામાં
K, L, M બિંદુ પર Y વસ્તુના
1.5, 2, 3 એકમો ચૂકવવા પડે છે.

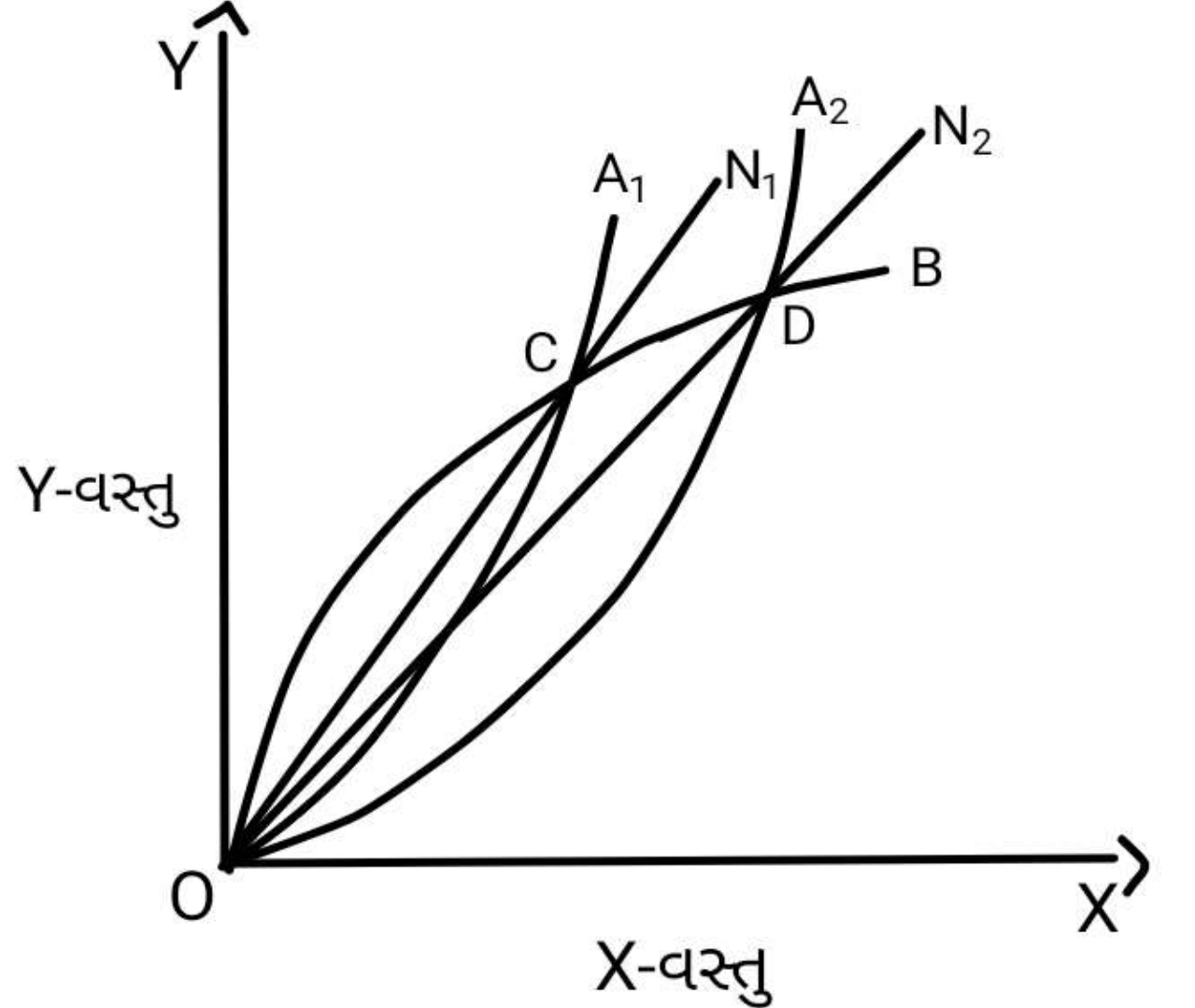
• સમતોલ વિનિમય દર:-

→ ઉપરોક્ત આકૃતિમાં જોઈ શકાય છે કે, C બિંદુ પર સમતોલ વિનિમય દર નક્કી થાય છે. ધારો કે, $1X = 2Y$. જેથી, બંને દેશોને લાભ થાય છે. A દેશને Y વસ્તુનું 1 એકમ વધારે મળે છે, B દેશને Y વસ્તુના 2 એકમો ઓછા ચૂકવવા પડે છે.

• માંગ - ફેરફારની અસર:-

- ઉપરોક્ત આકૃતિમાં સિંધુએ સમતુલા છે. હવે ધારો કે A દેશના લોકોની B દેશની વસ્તુ માટેની માંગ વધે છે, આથી A દેશ Y વસ્તુનું વધુ મૂલ્ય આપવા તૈયાર થશે.
- આથી, સમતુલા C બિંદુ પરથી બિંદુ પરથી D પર આવે છે.

→ વેપારની શરતોને અસર કરતા પરિબલો:-

1. વિવિધ વસ્તુઓ ઉત્પન્ન કરવાની ક્ષમતા:-
2. જનસંખ્યા:-
3. વસ્તુઓનો પ્રકાર:-
4. વસ્તુઓ ખરીદવાની શક્તિ અને રુચિ:-
5. સરકારની નીતિ:-
6. માગ – પુરવઠાની મૂલ્યસાપેક્ષતા:-
7. આર્થિક વિકાસ:-
8. આયાત જકાત:-
9. અવમૂલ્યન:-
10. આયાત અવેજ વસ્તુઓ:-

→ વેપારની શરતો અલ્પવિકસિત દેશો ના વિરુદ્ધ માં જવાના કારણો:-

1. ઉચ્ચ ઉત્પાદન ખર્ચ:-
2. ખેતપેદાશો:-
3. વધુ અવલંબન:-
4. પછાત માળખું:-

યુનિટ:-૩:-વેપાર નીતિ:-

- મુક્ત વેપાર ના લાભ અને ગેરલાભ,
- સંરક્ષણ નીતિ અને તેની દલીલો.

યુનિટ:-૩:- વેપાર નીતિઓ:-

૩ મુક્ત વેપાર નીતિ:-

દેશની આયાતો અને નિકાસો અંગેની નીતિ ને વ્યાપાર નીતિ કહેવામાં આવે છે. વ્યાપાર નીતિ નો નિર્ણય લેતી વખતે દેશની સરકાર સમક્ષ બે વિકલ્પો હોય છે.

(૧) મુક્ત વ્યાપારની નીતિ

(૨) સંરક્ષણ ની નીતિ

→ મુક્ત વેપાર નીતિ નો અર્થ:-

“મુક્ત વેપાર ની નીતિએ વેપારની એવીપદ્ધતિ છે કે જેમાં સ્વદેશી અને વિદેશી વસ્તુઓ વચ્ચે કોઈ પણ પ્રકારનો ભેદ પાડવામાં આવતો ન હોય એટલે કે સ્વદેશી (નિકાસી) વસ્તુઓને પ્રોત્સાહન આપવામાં ન આવતું હોય તેમ જ વિદેશી (આયાતી) યીજવસ્તુઓ પર વધારા નો કર ભાર પણ નાખવામાં ન આવતો હોય.”

----એડમ સ્મિથ.

• મુક્ત વેપારનીતિ ની તરફેણની દલીલો (મુક્ત વેપાર ના લાભો):-

1. મહત્તમ સામાજિક ઉત્પાદન:-
2. મુક્ત હરીફાઈ:-
3. બહુલક્ષી વ્યાપાર અને ચલણોની મુક્ત તેમજ પૂર્ણ પરિવર્તનશીલતા:-
4. બધા દેશોના હિતોની જાળવણી:-
5. અલ્પ વિકસીત દેશોનો ઝડપી આર્થિક વિકાસ:-
6. કાર્યક્ષમતામાં વધારો:-
7. ઇજારાશાહી પર નિયંત્રણ:-
8. અલભ્ય વસ્તુઓની પ્રાપ્તિ:-
9. રોજગારી અને આવકમાં વધારો:-

→ મુક્ત વેપારની વિરુદ્ધની ઢલીલો(મુક્ત વ્યાપારની મર્યાદાઓ):-

1. અલ્પવિકસિત દેશો ને ગેરલાભ:-
2. જોખમી પરાવલંબન:-
3. હાનિકારક આયાતો:-
4. મંદી અને બેકારીના સંજોગોમાં અપ્રસ્તુત:-
5. ગરીબ દેશો નું શોષણ:-
6. બેકારી ની સમસ્યા:-
7. લાદણ નીતિ:-

☞ સંરક્ષણની નીતિ:-

→ અર્થ:-

“દેશના ઉદ્યોગોને આંતરરાષ્ટ્રીય હરીફાઈમાં રક્ષણ આપવા, ઉદ્યોગોને આર્થિક સહાય આપવા કે દેશની વસ્તુઓ સાથે હરીફાઈ કરતી વિદેશી વસ્તુઓ પર આયાત જકાત નાખવાની નીતિને સંરક્ષણની કહેવામાં આવે છે.”

***સાધનો:-**

(૧) આયાત – જકાત:-

(૨) આયાત પરિમાણ:-

(૩) આર્થિક મદદ:-

→ સંરક્ષણની તરફેણમાં બાળ ઉદ્યોગલક્ષી દલીલ:-

1. અનુભવથી પ્રાપ્ત થતી કાર્યક્ષમતા:-
2. મોટા પાયાના ઉત્પાદનના લાભ:-

→ સંરક્ષણની તરફેણમાં અન્ય દલીલો:-

(1) વિનિમય ની શરતો સુધારવાની દલીલ:-

(2) વેપાર ની શરતો સુધારવાની દલીલ:-

(3) વેતન દર ટકાવી રાખવા માટે સંરક્ષણ:-

(4) આંતરિક બજારમાં વિક્ષેપ ની પરિસ્થિતિમાં સંરક્ષણની તરફેણ:-

(અ) સાધન બજારમાં વિક્ષેપ:-

(બ) વસ્તુ બજારમાં વિક્ષેપ:-

→ સંરક્ષણ ના ભયસ્થાનો (સંરક્ષણની વિરુદ્ધની દલીલો):-

1. બિનકાર્યક્ષમ ઉદ્યોગોને પ્રલોભન મળતા સાધનો નો દુર્વ્યય થાય છે:-
2. સરકાર સંરક્ષણ પાછું ખેંચી લે ત્યારે લાંચરૂઝત જેવી સમસ્યાઓ ઊભી થાય છે:-

→ વિકાસશીલ દેશોમાં સંરક્ષણ:-

યુનિટ:-૪:-વિનિમય દર:-

- પરિવર્તનશીલ અને તરતો વિનિમય દર,
- વિનિમય દરનિર્ધારણ-વિનિમ,
- વિનિમય દર નો સમખરીદ શક્તિ નો સિદ્ધાંત.

ૢ વિનિમય દર:-

→ વિનિમય દર નો અર્થ:-

વિનિમય દર એટલે વિદેશી ચલણની દેશના ચલણમાં ચૂકવવી પડતી કિંમત. દા.ત., ડોલર ખરીદવા માટે 50₹ ચૂકવવા પડતા હોય તો વિનિમય દર 1\$ = 50₹ કહેવાય.

→ વિનિમય દર નિર્ધારણ અંગે ત્રણ સિધ્ધાંતો ઉપલબ્ધ છે;

1. ટંકશાળી સમતા નો સિધ્ધાંત.
2. ખરીદી શક્તિ સમતા સિધ્ધાંત.
3. લેણદેણની તુલા અથવા માંગ-પુરવઠા નો સિધ્ધાંત.

• → ટંકશાળી સમતા નો સિદ્ધાંત:-

સોના ધોરણ વાળા બે દેશોના ચલણ વચ્ચેનો વિનિમય દર બંને દેશોના નાણા ઓના એકમોમાં રહેલા સોનાના પ્રમાણ વડે નક્કી થાય છે. દા.ત., ભારતમાં 11 ગ્રામ સોના = 300₹ હોય અને અમેરિકામાં 1 ગ્રામ સોનું બરાબર 10\$ માં હોય તો તેના આધારે ભારત અને અમેરિકાના ચલણનો વિનિમય દર 300 ₹ બરાબર 10 \$ એટલે કે 1\$ = 30₹ નક્કી થાય છે. આ દર ને ટંકશાળી સમતાનો દર અથવા સુવર્ણ સમતા મૂલ્યવાળો વિનિમય દર કહેવામાં આવે છે.

→ સિદ્ધાંત ની મુખ્ય ધારણાઓ:-

1. સરકાર ચલણ નું મૂલ્ય સુવર્ણ ના સંદર્ભમાં જાહેર કરે છે.
2. સુવર્ણની આયાત-નિકાસ અંકુશમુક્ત હોય છે.
3. સુવર્ણના સત્તાવાર ભાવે સરકાર ગમે તેટલા પ્રમાણમાં સુવર્ણ ખરીદવા અને વેચવા તૈયાર હોય છે.

- **સુવર્ણ નિકાસ બિંદુ:-**

સોનાની નિકાસ કરવામાં આવે ત્યારે ટંકશાળી સમતાદરમાં હેરફેર ખર્ચ ઉમેરવામાં આવે છે, આ સમયે જે દર હોય તેને સોના નિકાસ બિંદુ કહેવામાં આવે છે.

- **સુવર્ણ આયાત બિંદુ:-**

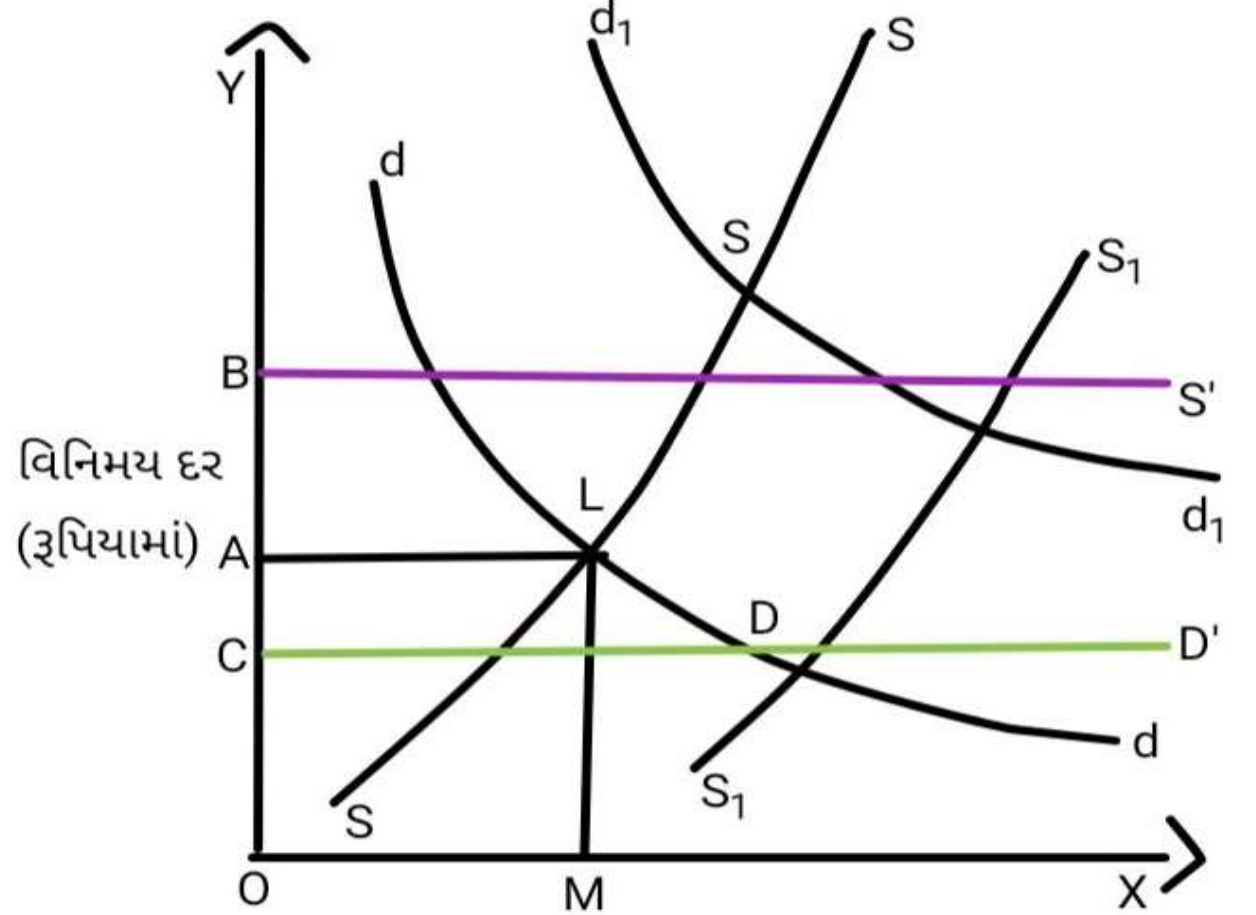
ટંકશાળી સમતાદર માંથી સોના હેરફેર ખર્ચ બાદ કરતાં જે દર મળે છે તેને સોના આયાત બિંદુ કહેવામાં આવે છે.

• સુવર્ણ આયાત બિંદુ અને સુવર્ણ નિકાસ બિંદુને આકૃતિ દ્વારા નીચે મુજબ દર્શાવી

શકાય;

→ વિદેશી હૂંડિયામણની માંગમાં વધારો ઉપલા સુવર્ણબિંદુ દ્વારા નક્કી થયેલી મર્યાદા એટલે કે S બિંદુ સુધી જ વિનિમય દરમાં વધારો સર્જી શકે તેનાથી વધુ નહીં.

→ વિદેશી હૂંડિયામણ નો પુરવઠા ઘટાડો વિનિમય દરમાં નીચલા સુવર્ણા બિંદુ દ્વારા નક્કી થયેલ મર્યાદા એટલે કે D સુધી જ ઘટાડો સર્જી શકે તેનાથી વધુ નહીં.

વિદેશી હૂંડિયામણ (પાઉન્ડ)

• → સમખરીદશક્તિ નો સિદ્ધાંત:-

આ સિદ્ધાંતની મૂળ રજૂઆત જ્હોન વ્હીટલીના Remarks on currency and commerce (1802) માં થઈ હતી. ડેવિડ રિકાર્ડો લખાણમાં પણ આ સિદ્ધાંતની રજૂઆત થયેલી. પરંતુ તેને 1918માં અર્થશાસ્ત્રી પ્રો ગુસ્તાવ કેસલે વ્યવસ્થિત સ્વરૂપ આપ્યું.

ખરીદી શક્તિ સમતા સિદ્ધાંતના બે સ્વરૂપો છે.; નિરપેક્ષ સ્વરૂપ અને સાપેક્ષ સ્વરૂપ.

→(૧) સિદ્ધાંતનું નિરપેક્ષ સ્વરૂપ:-

સિદ્ધાંતના આ સ્વરૂપ મુજબ વસ્તુઓનું પ્રતિનિધિ એકમ ખરીદવા માટે દેશમાં જે ખર્ચ કરવો પડે અને તે જ એકમ માટે વિદેશમાં જે ખર્ચ કરવો પડે, તે બંનેના ગુણોત્તર દ્વારા વિનિમય દર નક્કી થાય છે. દા.ત., અમેરિકામાં કોઈ વસ્તુ ખરીદવા માટે 1\$ નો ખર્ચ કરવો પડતો હોય અને ભારતમાં તે જ વસ્તુ ખરીદવા માટે 50₹ ખર્ચવા પડતા હોય તો બંને ચલણ વચ્ચેનો વિનિમય દર $1\$ = 50₹$ નક્કી થશે.

- નીચેના સૂત્ર દ્વારા આ સંબંધ દર્શાવી શકાય છે;

$$\text{વિનિમય દર} = \frac{\text{ભારતમાં આંતરિક ખરીદશક્તિ}}{\text{અમેરિકામાં આંતરિક ખરીદશક્તિ}}$$

$$\text{ભારતમાં આંતરિક ખરીદશક્તિ} = P_B$$

$$\text{અમેરિકામાં આંતરિક ખરીદશક્તિ} = P_A$$

લેતા,

$$R = \frac{P_B}{P_A}$$

$$R = \frac{50\text{₹}}{1\$}$$

$$\text{માટે, } 1\$ = 50\text{₹}$$

→(૨) સિદ્ધાંતનું સાપેક્ષ સ્વરૂપ:-

પાયાના વર્ષમાં બંને દેશોમાં ચલણો વચ્ચેનો વિનિમય દર

સમતુલામાં હોવાથી તે વર્ષની બંને દેશોની ભાવ સપાટી માટે 100 દર્શાવીએ. હવે

કેટલાંક વર્ષો પછી ધારો કે, અમેરિકામાં ભાવો સ્થિર રહે છે અને ભારતમાં તે 20%

વધે છે. આ સિદ્ધાંત પ્રમાણે જે દેશના ભાવોમાં વધારો થયો હોય તે દેશના ચલણના

મૂલ્યમાં ઘટાડો થશે. આપણે અમેરિકા માટે A અને ભારત માટે B સંજ્ઞા વાપરીશું.

- નવો વિનિમય દર નક્કી કરવા નીચે મુજબ નું સૂત્ર ઉપયોગમાં લઈ શકાય;

$$R_1 = R_0 \frac{\frac{P_{B_1}}{P_{B_0}}}{\frac{P_{A_1}}{P_{A_0}}}$$

જ્યાં,

R_1 = નવો વિનિમય દર

R_0 = પાયાના વર્ષનો વિનિમય દર

P_{B_1} = ચાલુ વર્ષે B દેશ (ભારત)નો ભાવાંક

P_{B_0} = પાયાના વર્ષમાં B દેશ (ભારત)નો ભાવાંક

P_{A_1} = ચાલુ વર્ષે A દેશ (અમેરિકા) નો ભાવાંક

P_{A_0} = પાયાના વર્ષે A દેશ (અમેરિકા) નો ભાવાંક

$$R = 100 \times \frac{\frac{120}{100}}{\frac{100}{100}} = 120$$

- આમ, નવો વિનિમય દર $1\$ = 120\text{₹}$ થશે.

→સમખરીદશક્તિ ના સિદ્ધાંતની ત્રુટીઓ:-

1. સ્વયં સિદ્ધિ સત્ય:-
2. ભાવસૂચક આંક ની મર્યાદા:-
3. ખરીદ શક્તિનું માપ:-
4. વ્યાપાર નિયંત્રિત કરતા પરિબળો:-
5. અન્ય પરિબળો ની અવગણના:-
6. ટૂંકાગાળાની સમજૂતી આપી શકાતી નથી:-
7. વેપાર ની શરતો તરફ દુર્લક્ષ:-
8. સિદ્ધાંત ની મૂળભૂત ધારણા ખોટી છે:-
9. આવકના ફેરફારોની માંગ પરની અસરો ની અવગણના:-
10. આંતરિક વપરાશની વસ્તુઓ અને આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારમાં પ્રવેશતી વસ્તુઓ વચ્ચે તફાવત પાડવામાં આવ્યો નથી:-
11. વિદેશી ચલણ માટેની માંગ અને પુરવઠો નક્કી કરતા બધા જ પરિબળોને ધ્યાનમાં લેવામાં આવ્યા નથી:-

• → માંગ – પુરવઠા નો સિદ્ધાંત:-

• આ સિદ્ધાંત મુજબ વિનિમય દર વિદેશી ડૂંડિયામણની માંગ અને પુરવઠાના પરિબલો દ્વારા નક્કી થાય છે. આથી આ સિદ્ધાંતને લેણદેણની તુલા નો સિદ્ધાંત પણ કહેવામાં આવે છે.

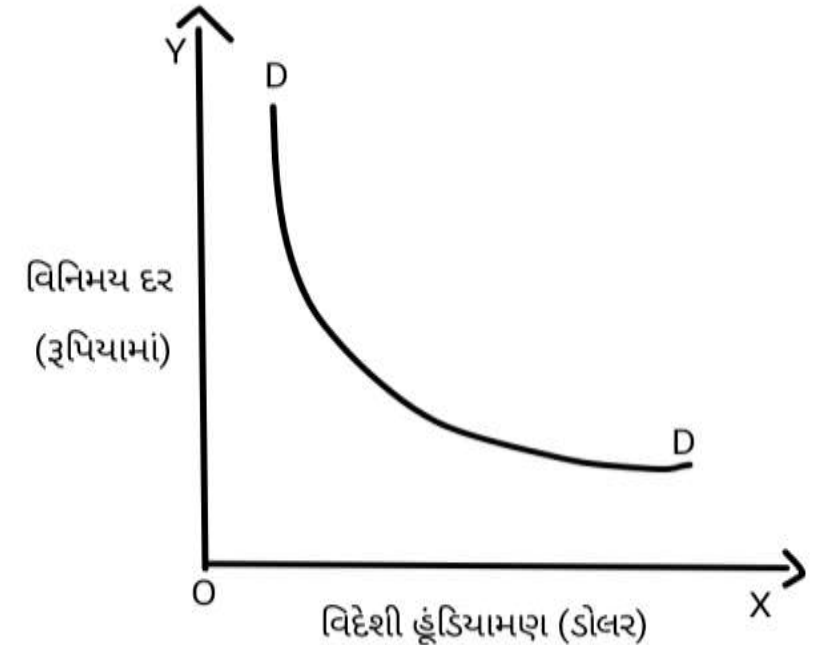
• (૧) વિદેશી ડૂંડિયામણની માંગ:-

→ વિદેશી ડૂંડિયામણની માંગની સાપેક્ષતા:-

ડોલરની કિંમતમાં વધારો થતાં ડોલરની માંગમાં ઘટાડો થાય છે. આ ઘટાડો કેટલો થશે

તેનો આધાર ડોલરની માંગ ની સાપેક્ષતા પર હોય છે.

• બાજુની આકૃતિમાં જોઈ શકાય છે કે ડીડી માંગ રેખા ઋણ ઢાળ ધરાવે છે. એટલે કે કિંમત વધતાં ડોલરની માંગ ઘટે છે

→ આયાતી વસ્તુઓની માંગની મૂલ્યસાપેક્ષતા નીચેના પરિબલો પર છે;

(અ) આયાતી વસ્તુનો સ્વરૂપ.

(બ) સમયગાળો.

(ક) આયાત અવેજીકરણ.

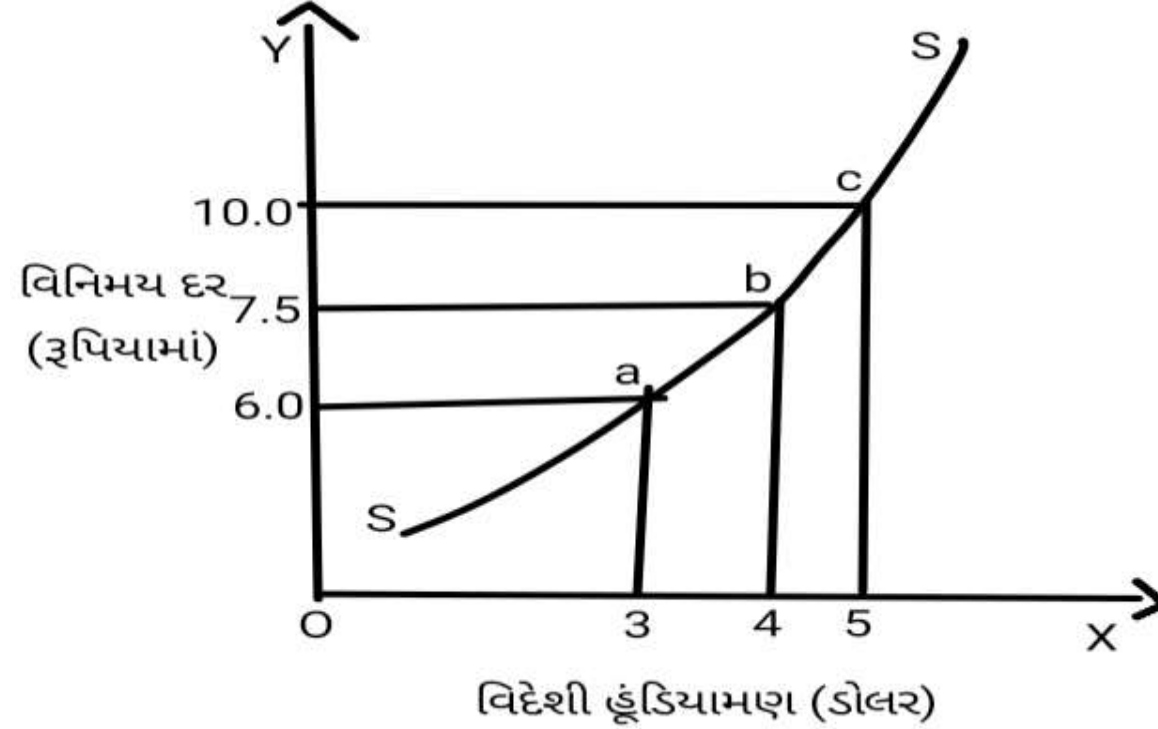
• → (૨) વિદેશી હૂંડિયામણ નો પુરવઠો:-

→ વિદેશી હૂંડિયામણ એના પુરવઠાની સાપેક્ષતા:-

વિનિમય દરમાં ફેરફાર થતા વિદેશી હૂંડિયામણ માં ના પુરવઠા માં કેટલો ફેરફાર

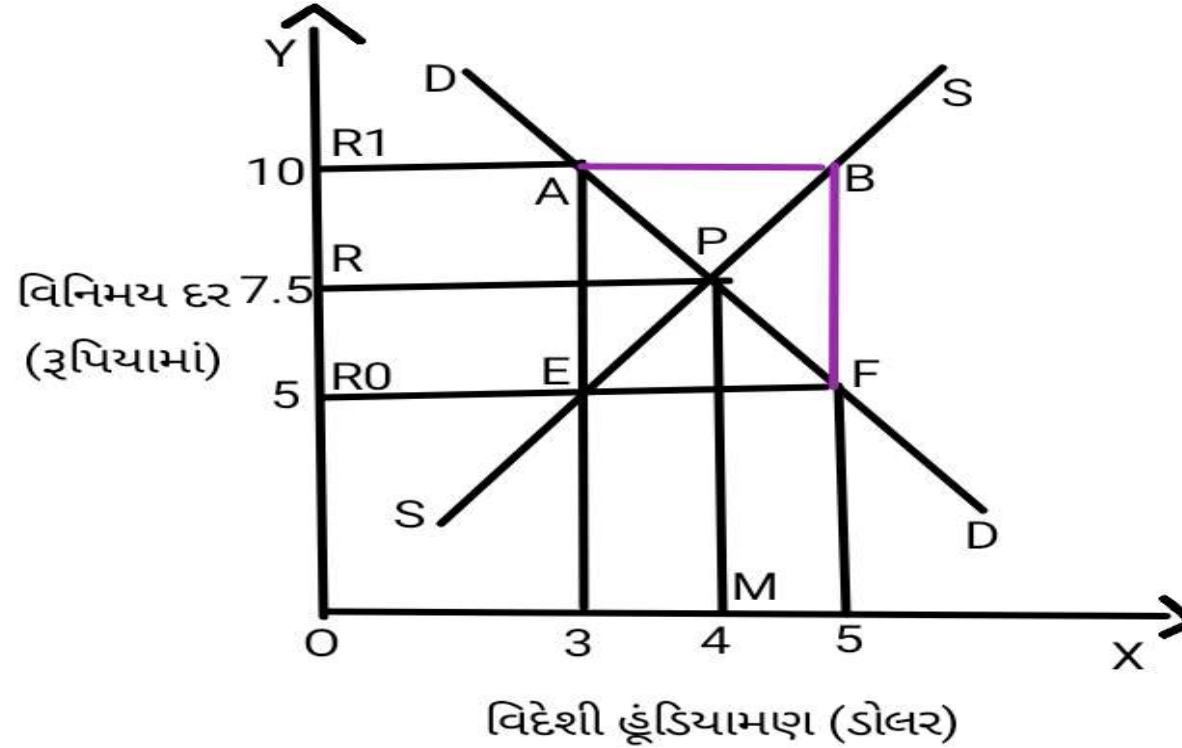
થાય તેનો આધાર વિદેશી હૂંડિયામણ ના પુરવઠા ની સાપેક્ષતા પર રહેલો હોય છે.

• વિનિમય દરમાં વધારો થતાં પુરવઠામાં વધારો થાય છે. અને વિનિમય દર ઘટતા પુરવઠો ઘટવા પામે છે.

- ઉપરોક્ત આકૃતિમાં જોઈ શકાય છે કે વિનિમય દર વધે છે ત્યારે ડોલરનો પુરવઠો પણ વધે છે. જે આકૃતિમાં a,b,c બિંદુઓ પર જોઈ શકાય છે.

• →(3) વિનિમય દર નિર્ધારણ:-

- ઉપરોક્ત આકૃતિમાં જોઈ શકાય છે કે P બિંદુ પર માંગ રેખા અને પુરવઠા રેખા એકબીજાને સ્પર્શે છે. આથી P બિંદુ ઉપર સમતુલા નો વિનિમય દર નક્કી કરવામાં આવે છે. એટલે કે P બિંદુ પર વિદેશી હૂંડિયામણની માંગ અને પુરવઠો સરખા થાય છે.

→ વિનિમય દર નું મહત્વ:-

→ વિનિમય દર ને અસર કરતા પરિબલો:-

1. વેપાર વિષયક વ્યવહારો:-
2. મૂડી વિષયક વ્યવહારો:-
3. સટ્ટાકીય વ્યવહારો:-
4. રાજકીય પરિસ્થિતિ:-
5. કુગાવો:-
6. માળખાગત ફેરફારો:-

→ પરિવર્તનશીલ વિનિમય દર ની નીતિ:-

- સંપૂર્ણ પરિવર્તનશીલ વિનિમય પદ્ધતિ હેઠળ વિનિમયદર ને મુક્તપણે માંગ અને પુરવઠાના પરિબલો પર છોડી દેવામાં આવે છે.
- મર્યાદિત પરિવર્તનશીલ વિનિમય દર પદ્ધતિ હેઠળ વિનિમય દરમાં ચારથી પાંચ ટકા જેટલો વધારો અથવા એટલો જ ઘટાડો કરી શકાય તેવી છૂટ આપવામાં આવે છે.

→ પરિવર્તનશીલ વિનિમય દર પદ્ધતિની તરફેણ ની દલીલો:-

1. લેણદેણની તુલા ના સમાયોજન માટેની સ્વયંસંચાલિત પ્રક્રિયા:-
2. નિયંત્રણો બિનજરૂરી:-
3. અનામતો બિનજરૂરી:-
4. આંતરિક ધ્યેયો હાંસલ કરવા માટે યોગ્ય નાણાકીય અને રાજકોષીય નીતિ અપનાવવાની સસ્વતંત્રતા.
5. વિદેશોમાં સર્જાતી આર્થિક ઉથલપાથલો અને આંચકાઓ સામેની પ્રતિકાર શક્તિ:-

→ પરિવર્તનશીલ વિનિમય દર પદ્ધતિની વિરુદ્ધની દલીલો:-

1. અસ્થિરતા ની સમસ્યા:-
(અ) નીચી મૂલ્યસાપેક્ષતા.
(બ) સદ્ગ્રાહીય પ્રવૃત્તિઓને લીધે સર્જાતી અસ્થિરતા.
2. લાંબાગાળાના વિદેશી રોકાણ પર વિપરીત અસર:-
3. આયાત નિકાસ વેપાર પર વિપરીત અસર:-
4. મૂડીની આંતરરાષ્ટ્રીય હેરફેર પર અસર:-

• → વિનિમય દર ના પ્રકારો:-

1. સ્થિર વિનિમય દર:-

સ્થિર વિનિમય દર એટલે સરકારે કે મધ્યસ્થ બેન્કે સભાન પણે નક્કી કરેલો વિનિમય દર.

2. પરિવર્તનશીલ વિનિમય દર:-

પરિવર્તનશીલ વિનિમય દર એટલે વિદેશી ચલણના મુક્ત બજારમાં માંગ અને પુરવઠા દ્વારા નક્કી થતો વિનિમય દર.

3. સમાયોજનક્ષમ બધ્ધ વિનિમય દર:-

સમાયોજન ક્ષમ બધ્ધ વિનિમય દર ને adjustable peg કહેવામાં આવે છે.

4. સરકતો બધ્ધ વિનિમય દર:-

સરકતા બધ્ધ વિનિમય દર ને Crawling peg કહેવામાં આવે છે.

5. એક ચલણ સાથે બધ્ધ વિનિમય દર:-

આ વિનિમયદર ને single currency peg કહેવામાં આવે છે.

6. થોડાક ચલણો ના જૂથ સાથે બધ્ધ વિનિમય દર:-

આ વિનિમય દર ને Composite currency peg કહેવામાં આવે છે.

7. હાજર દર અને વાયદા દર:-

હાજર બજારના વિનિમય દર ને spot rate of exchange કહેવામાં આવે છે અને વાયદા બજારોના વિનિમય દર ને Forward rate of exchange કહેવામાં આવે છે.

8. વાસ્તવિક વિનિમય દર:-

ભાવ સપાટી ના ફેરફાર સાથે સમાયોજિત વિનિમય દર ને વાસ્તવિક વિનિમય દર કહેવામાં આવે છે.

9. બહુવિધ વિનિમય દરો:-

બહુવિધ વિનિમય દર ને Multiple exchange rates કહેવામાં આવે છે. આ પદ્ધતિમાં આયાત-નિકાસના વ્યવહારો કોઈ એક જ વિનિમય દરે થતા નથી પરંતુ આયાત નિકાસની જુદી-જુદી વસ્તુઓ માટે જુદા જુદા વિનિમય દરો નક્કી કરી શકાય છે.